

DOSSIER - LA REVOLUCIÓ DELS CLAVELLS: PERSPECTIVES I LLEGATS

La democratització portuguesa i els seus llegats

António Costa Pinto

La fi de l'imperi. Lisboa, 1975. El Monument als Descobriments, envoltat de les caixes amb les pertinències dels retornats repatriats després de les independències africanes.

Fotografia: Alfredo Cunha (via Fundació Mário Soares i Maria Barroso)

En comparació amb altres democràcies del sud d'Europa, la característica principal de la democratització de Portugal durant la dècada del 1970 va ser que es van ajuntar la ruptura amb el règim autoritari anterior i una crisi d'estat. [1]

Amb una transició marcada per un intent radical i incert d'eliminar completament el llegat de l'autoritarisme, que en si mateix va suposar un llegat afegit per a la consolidació de la democràcia, el procés de canvi de règim va desencadenar una greu crisi d'estat després del cop militar del 1974. El fet que els processos de democratització i descolonització es produïssin simultàniament va ser l'aspecte més important d'aquesta crisi. La qüestió de la descolonització va ser el factor principal del conflicte que va esclatar poc després de la caiguda del règim entre alguns generals conservadors i el Moviment de les Forces Armades (MFA), que havia planejat i executat el cop. Aquest conflicte es va situar al centre de la intervenció dels militars en la vida política després de l'enderrocament de la dictadura.

La naturalesa de la transició, i especialment la crisi d'estat que va desencadenar, és crucial per explicar algunes de les seves característiques més radicals, així com algunes de les actituds envers el passat autoritari que es van produir en aquest període. Ambdues van convergir en un doble llegat per a la consolidació de la democràcia. Tanmateix, a partir del

1976, el procés de consolidació democràtica va estar sobretot condicionat per la gestió dels llegats heretats de la transició, la qual cosa va acabar implicant una prolongada seqüència d'“acords parcials” entre les elits civils i militars.

Amb la victòria de les forces “moderades” el 25 de novembre de 1975, i la consegüent neutralització política i militar de l'esquerra revolucionària, va ser possible, al llarg del 1976, conduir Portugal cap a la ràpida institucionalització d'una democràcia representativa. El 25 de novembre va permetre iniciar un procés de reestructuració interna de les forces armades, basat en la despolitització i la restauració gradual de la disciplina i de la jerarquia tradicionals, juntament amb la depuració dels militars radicals i de la dissolució de les estructures “revolucionàries” paral·leles que havien fragmentat i dividit la institució militar durant el període 1974-1975.

Una democràcia antiautoritària

En el marc de la commemoració del 50è aniversari de la democràcia el 2023, el llegat de la fase inicial de la transició a la democràcia va tornar a ser el centre d'atenció al Parlament i en les commemoracions del 5 d'octubre, quan el partit populista de dreta radical Chega va acusar el president de l'Assemblea de la República de voler evitar commemorar el 25 de novembre de 1975. L'alcalde de Lisboa, Carlos Moedas, del Partit Socialdemòcrata (PSD), principal partit de centredreta, va dir que el commemoraria, davant l'oposició d'altres partits, que van subratllar que cal commemorar el que uneix, no el que divideix. Aquesta “guerra de la memòria” entre els “guerrers” de novembre i els “guerrers” d'abril, segons l'expressió de les politòlogues Filipa Raimundo i Claudia Almeida, és potser l'única que ha destacat de manera puntual en els últims anys, perquè ha estat el llegat de les guerres colonials i del colonialisme tardà el que ha tingut més protagonisme. [2]

Durant els anys de consolidació democràtica, Portugal es va caracteritzar per tenir un sistema multipartidista amb una inestabilitat governamental endèmica. Hi va haver governs minoritaris del Partit Socialista (PS), coalicions entre el PS i el Centre Democràtic Social (CDS), governs independents nomenats pel president Ramalho Eanes i coalicions de centredreta del PSD i el CDS. Mentrestant, els partits de dreta i centredreta, seguits amb algunes vacil·lacions pel PS, van reorientar els seus programes polítics i van posar immediatament a l'agenda política la necessitat d'eliminar alguns llegats “socialistes” de la transició continguts en la Constitució i en els pactes amb els militars. Els comunistes, ja fora del govern, es van convertir en l'únic partit que defensava els llegats “socialistes” de la transició, consagrats en la Constitució del 1976.

Durant els últims anys de la dècada del 1970, a Portugal va prevaldre un clima de reconciliació política que va marcar la forma en què el Govern va abordar el llegat de la dictadura

La posició oficial dels dos primers governs constitucionals encapçalats pel primer ministre socialista Mário Soares i el primer president elegit democràticament, Ramalho Eanes, va afavorir la reconciliació i la pacificació de la societat portuguesa. Segons la posició oficial del PS de Mário Soares i dels partits democràtics de centredreta, la democràcia portuguesa estava modelada per un doble llegat: l'autoritarisme de la dreta sota l'Estado Novo (nom del règim dictatorial i corporativista que hi va haver del 1933 al 1974) i l'amenaça autoritària de l'extrema esquerra el 1975, que oficialment es considerava com un intent dels comunistes d'aconseguir el poder. Per tant, es pretenia establir una "memòria institucional" particular sobre els orígens de la democràcia portuguesa contemporània, que va sobreviure a la consolidació de la democràcia, encara que amb petites diferències, tant dins del PS com del PSD.

Els processos de depuració es van acabar ràpidament, es va reavaluar el paper que havien tingut i es va assumir que es tractava d'un excés del període de transició. Alhora, diversos comunistes i personalitats civils i militars d'extrema esquerra van ser destituïts dels seus càrrecs a les forces armades, la funció pública i les empreses estatals, en una espècie de contradepuració, particularment al si de les forces armades. Tanmateix, durant els últims anys de la dècada del 1970, va prevaldre un clima de reconciliació política que va marcar la forma en què el Govern va abordar el llegat de la dictadura. Això va ser molt evident amb el judici dels membres de la policia política, és a dir, de la Policia Internacional i de Defensa de l'Estat (PIDE) / Direcció General de Seguretat (DGS). El seu judici es va dur a terme d'acord amb el nou *ethos* polític postrevolucionari i, com a resultat, els que no van aprofitar les escasses mesures coercitives per fugir del país només van rebre condemnes lleus dels tribunals militars (normalment corresponents al temps passat en presó preventiva). La bona conducta en el servei militar actiu durant la guerra colonial també va ser un atenuant. Encara que hi va haver manifestacions públiques i crítiques a les sentències dictades, els judicis van servir per recordar que la legalitat judicial i l'estat de dret s'havien restablert després dels "excessos" del 1974-1975.

Entre el 1976 i els principis dels vuitanta, es van adoptar mesures per reintegrar els qui havien estat víctimes de les depuracions. Es van aprovar noves lleis i es van adoptar ràpidament mesures per normalitzar la situació a les empreses on les depuracions "salvates" havien estat més severes. El Govern va adoptar una sèrie de mesures destinades a facilitar el retorn dels exiliats (principalment empresaris i executius) que s'havien vist obligats a abandonar el país per la radicalització dels moviments socials. Les comissions de depuració dels ministeris van deixar de funcionar el 1976 i el Consell de la Revolució, que en va assumir les funcions, va reforçar els mecanismes legals per garantir un procés de rehabilitació. Un membre moderat del Consell de la Revolució, el capità Sousa e Castro, va ser l'encarregat de dur a terme tot el procés. Es va crear la Comissió d'Anàlisi de Recursos de Sanejament i Reclassificació (CARSR), sota els auspicis del Consell de la Revolució, que va continuar funcionant fins a mitjans dels anys vuitanta, i va rehabilitar la gran majoria dels afectats. Segons un informe sobre les seves activitats, la CARSR considerava que era "necessari reparar els danys causats" durant el període 1974-1975, perquè moltes depuracions van ser "merament arbitràries". A la majoria dels acomiadats el 1974 i 1975 se'ls va canviar la sanció per la jubilació forçosa. En el cas dels agents de la PIDE/DGS, la CARSR va seguir el precedent assenyalat pels tribunals militars i els va

restituir els seus drets com a funcionaris, però només si no havien “participat en activitats il·legals”.

Va ser durant aquest període que es va fixar la “memòria històrica” dels partits polítics que arribarien a dominar la democràcia portuguesa, una memòria que es va desenvolupar en el discurs oficial amb motiu de les celebracions de l’aniversari del 25 d’abril de 1974. Al llarg d’aquests anys hi va haver un denominador comú per al CDS, el PSD i el PS (encara que amb algunes petites diferències): les primeres eleccions democràtiques del 1975 com a esdeveniment fundador de la democràcia portuguesa i el seu paper en la resistència a la “perversió totalitària” del 1975. El PS va insistir en la idea que els esdeveniments del 25 de novembre representaven “la reconciliació de la democràcia amb si mateixa” i no el revengisme anticomunista que haurien desitjat algunes dretes populistes.

Una botiga de queviures de Vila Franca de Xira mostra la portada del “Diário de Notícias” en què s’anuncia la nacionalització de tots els bancs, el 14 de març de 1975. Fotografia: Alfredo Cunha (via Fundació Mário Soares i Maria Barroso)

Com ja s’ha esmentat, el CDS, que havia estat objecte de diversos atacs violents durant els primers anys de la transició, va tenir dificultats per afirmar-se en la nova legalitat. La seva legitimitat política es va materialitzar finalment amb la derrota dels comunistes el 1975 i va ser l’únic partit que no va votar a favor de la Constitució del 1976. El CDS també va intentar equiparar simbòlicament els esdeveniments del 25 de novembre de 1975 amb els del 25 d’abril de 1974. Per al PSD, les eleccions del 1975 i la “resistència popular” al comunisme van ser un element del seu discurs de celebració de la democràcia portuguesa. Malgrat això, i sobretot durant els primers anys de consolidació democràtica, l’historial de

resistència a la dictadura d'alguns dels seus dirigents va ser un element important perquè el PSD es desmarqués del CDS. Al llarg del període de consolidació democràtica, el PSD també es va diferenciar del PS en pronunciar-se en contra del llegat militar i econòmic de la transició.

Hereu de la cultura política del republicanisme antisalazarista, el PS va utilitzar gairebé immediatament el fort historial antiautoritari dels seus líders contra els partits de dretes. Així mateix, el PS va ser també el partit dominant en la lluita contra els comunistes el 1975, i es va transformar, durant els primers anys de la democràcia portuguesa, en un partit molt proper al centre de l'espectre polític. El paper del PS en la lluita anticomunista del 1975 va constituir un element central de la seva identitat política i només 30 anys després de la caiguda de la dictadura va començar a donar senyals que abandonava aquest enfocament de "doble llegat" en el seu discurs oficial. El Partit Comunista Portuguès (PCP) es va convertir, doncs, en l'únic defensor del llegat de la Revolució d'Abril contingut a la Constitució del 1976, en particular la reforma agrària i les nacionalitzacions que els primers governs constitucionals es van proposar de revertir.

Les institucions polítiques portugueses van desenvolupar una forta "política de la memòria" antiautoritària

El 1985, en vigílies de l'adhesió de Portugal a la Comunitat Econòmica Europea (CEE), l'herència del doble llegat estava pràcticament extingida en termes institucionals. No existia cap partit de dretes amb un mínim d'importància parlamentària o electoral que representés l'antiga elit o actués com a defensor dels valors autoritaris heretats del salazarisme, mentre que el llegat de la tutela militar i del socialisme d'estat també havia desaparegut després de les reformes constitucionals del 1982 i del 1989.

Les "polítiques de la memòria" en la democràcia portuguesa

Les institucions polítiques portugueses van desenvolupar una forta "política de la memòria" antiautoritària, ja que la van associar al llegat de l'oposició política a la dictadura. El caràcter semipresidencialista del sistema polític i el fet que els dos primers presidents civils (Mário Soares i Jorge Sampaio) fossin membres actius de moviments d'oposició durant la dictadura van ser importants des del punt de vista simbòlic. Durant els primers 30 anys de democràcia, els presidents successius van rehabilitar a títol pòstum moltes víctimes de la dictadura i van condecorar membres de l'oposició antisalazarista amb l'Orde de la Llibertat. Carrers i altres espais públics es van rebatejar en honor de conegudes figures de l'oposició republicana, comunista i socialista, mentre que el nom de Salazar, que no era gaire utilitzat, va ser retirat de gairebé tots els monuments i places públiques i del pont sobre el riu Tajo a Lisboa, que va ser ràpidament rebatejat com a pont 25 d'Abril.

Un altre aspecte de l'intent de deslegitimar simbòlicament el passat autoritari va ser el canvi de les festes nacionals. La data de la revolució republicana, el 5 d'octubre de 1910, va

adquirir més importància, mentre que la festivitat del 28 de maig, que celebrava el cop militar del 1926, va ser substituïda pel 25 d'abril, que celebrava la fundació del nou règim democràtic. Una altra dimensió del llegat de la transició es refereix a la presència d'un sòlid programa d'educació cívica a les escoles públiques. Tot i que amb el pas del temps es va anar canviant l'orientació ideològica més escorada a l'esquerra en els llibres de text redactats durant la transició, com ha assenyalat el politòleg Robert Fishman, en aquest aspecte "Portugal sembla seguir, encara que a distància, l'exemple de la primera democràcia republicana postrevolucionària d'Europa, França, líder mundial en educació per a la ciutadania". [3]

A partir de la dècada del 1970 també es va intentar compensar els activistes que van lluitar contra la dictadura, encara que algunes de les propostes no van rebre inicialment l'aprovació parlamentària. Els opositors a la dictadura van haver d'esperar fins al 1997 perquè un govern del PS introduís una legislació que els permetés reclamar cotitzacions de la Seguretat Social i pensions pels anys que van viure en la clandestinitat o a l'exili.

La dificultat de tractar el període inicial de la transició en la "memòria institucional" va continuar molt present fins al canvi de segle. Un exemple en va ser l'exposició oficial, patrocinada pel president Jorge Sampaio i el Govern socialista d'António Guterres, que celebrava els 25 anys de democràcia portuguesa. L'exposició estava dirigida tant a estudiants com al públic en general. Milers de visitants van recórrer els foscos camins del salazarisme, les cambres de tortura de la policia política i passadissos plens de fotografies de presos polítics, mentre se celebraven les figures de l'oposició i de la premsa prodemocràtica. Hi havia un passadís ominós dedicat a la guerra colonial, que acabava en una zona ben il·luminada que celebrava la caiguda de la dictadura. Significativament, l'exposició acabava on començava la democràcia. Tanmateix, s'ometia el turbulent període dels primers anys de la transició, representat simbòlicament per plafons temàtics que descrivien el procés de canvi social i polític que havia tingut lloc durant els 25 anys transcorreguts des de la caiguda del règim de Salazar. Atès el seu llegat, hauria estat molt difícil per a una exposició oficial tractar el període de la transició.

Com percep la societat portuguesa contemporània el passat autoritari i la transició a la democràcia? A Portugal, encara que hi ha molt poques enquestes que ho corroborin, semblen coexistir la valoració del 25 d'abril de 1974 com una ruptura positiva amb el passat i la desconfiança cap a les institucions democràtiques. En el marc de les celebracions del 30è aniversari de la democràcia, el 2004 es van encarregar diversos sondejos d'opinió sobre la naturalesa de la transició al país. Dels enquestats en un dels sondejos, el 77% va dir que se sentia orgullós de com s'havia desenvolupat la transició, mentre que la majoria dels portuguesos (52%) considerava que el cop d'estat del 25 d'abril de 1974 havia estat l'esdeveniment més important de la història del país. En desagregar les respostes segons l'opció de vot, s'observaven certes diferències: els votants de dretes eren més propensos a creure que l'adhesió a la Unió Europea o la independència respecte d'Espanya al segle XVII van ser esdeveniments més significatius. L'Estado Novo es valorava negativament, mentre que el 25 d'abril es valorava positivament, amb una minoria del 17% i el 14%, respectivament, que creien que la dictadura va ser una cosa bona i el 25 d'abril un esdeveniment negatiu.

El final de l'imperi, la consolidació democràtica i la pertinença a la Unió Europea van servir per tancar moltes de les divisions causades per la transició

Continuaven presents les divisions del 1975 en la societat portuguesa a començaments del segle XXI? Amb l'excepció dels votants del PCP, la resposta és que no. Si considerem que la Constitució del 1976 reflectia el domini aclaparador de l'esquerra durant el procés de transició, les revisions posteriors revelen la influència de la dreta. El final de l'imperi, la consolidació democràtica i la pertinença a la Unió Europea van servir per tancar moltes de les divisions causades per la transició.

La democràcia és el tipus de règim preferit pel 72% dels portuguesos, independentment de l'edat o les conviccions polítiques. Els esdeveniments del 25 d'abril s'han associat positivament amb una millora del nivell de vida general de la població, ja que el 68% dels portuguesos creu que Portugal és un lloc millor gràcies a la transició a la democràcia. Tanmateix, aquestes enquestes també indiquen que els portuguesos tenen una baixa opinió del funcionament i de la "qualitat" de la seva democràcia. I alguns estudis comparatius mostren que, de totes les nacions europees, els portuguesos són els que menys confien en les seves institucions de govern.

Fins a principis del segle XXI, la societat portuguesa amb prou feines va tenir alguns debats públics esporàdics, iniciatives parlamentàries i escasses "erupcions de memòria" al si de la societat civil sobre el passat autoritari. Amb tot, alguns episodis van tornar a col·locar el passat a l'esfera pública: una entrevista secreta amb un antic inspector de la PIDE que havia estat jutjat i condemnat en rebel·lia; una pensió concedida a un antic funcionari de la policia política per "serveis a la nació", i un programa de televisió en què l'audiència va votar l'antic dictador com el portuguès més important de la història. Tanmateix, és cert que cap d'aquests episodis no va dividir especialment la societat portuguesa. No es pot dir el mateix del passat colonial i de les guerres colonials de la dictadura.

Una de les característiques de la "política de la memòria" de la democràcia portuguesa ha estat la contradicció entre una actitud de ruptura que denunciava la dictadura el 1974-1975 i una "desaparició memorial" de la guerra colonial i del colonialisme durant els anys de consolidació democràtica. La contradicció s'explica en part pel fet que els actors centrals del 25 d'abril de 1974 van ser també els actors de la resistència militar a la descolonització. Hi va haver, doncs, una "venjança" contra el passat dictatorial, però no contra la seva part colonial, i s'ha mantingut en el discurs polític i en les institucions un excepcionalisme lusotropicalista [4] difús.

La descolonització i l'opció europeista van generar una important producció ideològica per part de certs segments de l'elit intel·lectual, encara que la "crisi d'identitat" tantes vegades anunciada no va arribar a manifestar-se mai de forma tangible. Després d'una fase de recriminacions, especialment per part dels sectors conservadors, que es va manifestar en les nombroses crítiques a la descolonització formulades a la segona meitat dels anys

setanta, es van crear, encara que amb èxit escàs, petits partits d'extrema dreta en un intent de capitalitzar el descontentament dels sectors més afectats, especialment els retornats de l'Àfrica. Tampoc no va tenir gaire èxit la reconversió de les ideologies conservadores cap a un discurs de defensa d'una "identitat nacional" amenaçada per la seva dissolució en una Europa comunitària.

L'elaboració de discursos identitaris nacionalistes en reacció a la dissolució a l'espai europeu va sorgir a Portugal a la dècada del 1970, amb un conservadorisme que feia un ús instrumental de la vocació exclusivament atlantista del país, d'una banda, i una defensa més economicista dels "interessos de les forces productives nacionals" davant el capitalisme europeu, de l'altra. Acabat el mite de les colònies, les elits democràtiques van aconseguir consolidar en l'opinió pública l'opció europea com l'única que podia recrear una relació important amb els nous països africans de llengua portuguesa, ja que les relacions econòmiques que hi tenien gairebé havien desaparegut i els vincles polítics s'havien deteriorat després de l'onada independentista del 1975.

Una de les característiques de la política de la memòria de la democràcia portuguesa ha estat la contradicció entre una actitud de ruptura que denunciava la dictadura i una "desaparició memorial" de la guerra colonial i del colonialisme durant els anys de consolidació democràtica

El 1978, tres anys després de la descolonització, la gran majoria dels portuguesos, gairebé el 70%, pensava que "Portugal hauria d'haver donat la independència a aquests països", encara que garantint els drets dels portuguesos que hi vivien. Només el 2,2% dels enquestats estava a favor de continuar la lluita contra els moviments d'alliberament. Tanmateix, el 1978 hi havia una minoria significativa, entorn del 20%, que pensava que Portugal no podria sobreviure econòmicament sense les antigues colònies. La desaparició progressiva d'aquest punt de vista sembla indissolublement vinculada a la perspectiva d'adhesió a la CEE. [5]

Amb el creixement, després de molts anys, d'un partit populista de dreta radical, l'activació i la radicalització de les "polítiques de la memòria" han tornat ocasionalment a l'arena política i a l'espai públic. En tant que el passat dictatorial sembla menys susceptible de ser mobilitzat per la dreta radical, els debats es concentren més en els llegats del colonialisme que en la transició democràtica, marcada sobretot pel ressorgiment de les celebracions del 25 de novembre.

REFERÈNCIES

- 1 — Pinto, A. C. (2006). "Authoritarian Legacies, Transitional Justice and State Crisis in Portugal's Democratization". *Democratization*, vol. 13, núm. 2, p. 173-204.
- 2 — Raimundo, F.; Almeida, C. G. (2019). "The Legacy of the Portuguese Transition to Democracy. April-Warriors versus November-Warriors". A: Cavallaro, E.; Kornetis, K. (ed.). *Rethinking South European Democratization in Spain, Greece and Portugal*. Londres: Palgrave Macmillan, p. 45-69.
- 3 — Fishman, R. M. (2019). *Democratic Practice: Origins of the Iberian Divide in Political Inclusion*. Oxford (Regne Unit): Oxford University Press, p. 49.
- 4 — El lusotropicalisme és una teoria desenvolupada pel sociòleg brasiler Gilberto Freyre que afirma que la colonització portuguesa va ser diferent d'altres colonitzacions europees als tròpics i que aquesta diferència es va manifestar en el mestissatge i la interpenetració cultural.
- 5 — Vegeu: Bruneau, T. C.; MacLeod, A. (1986). *Politics in Contemporary Portugal: Parties and the Consolidation of Democracy*. Boulder: Lynne Rienner.

António Costa Pinto

António Costa Pinto és professor titular de la Universitat Lusòfona, amb seu a Lisboa, i investigador coordinador de l'Institut de Ciències Socials de la Universitat de Lisboa. Ha estat professor visitant a la Universitat de Stanford i a la Universitat de Georgetown, i investigador visitant a la Universitat de Princeton, a la Universitat de Califòrnia a Berkeley i a la Universitat de Nova York. La seva recerca se centra en el feixisme i l'autoritarisme, les elits polítiques i la democratització, entre d'altres. Recentment ha publicat el llibre *O Essencial da Política Portuguesa* (Lisboa, Tinta da China, 2022). També és autor del l'obra *América Latina en la era del fascismo* (Granada, Comars, 2023).